

HARRI UUSITALO, HEIDI SALMI ja DUHA ELSAYED

Christfried Ganander tietokirjailijana

Tautien ja tilojen sekä niiden aiheuttajien nimitykset ja kuvaukset sekä tiedon välittyminen Eläinden Tauti-Kirjassa

1 Johdanto¹

Rantsilan kappalaisen Christfried Gananderin (1741–1790) monipuoliseen kirjalliseen tuotantoon² kuuluu karjankasvattajille suunnattu *Eläinden Tauti-Kirja* (1788), joka antaa käytännöllisiä ohjeita eläintautien diagnostiikkaan ja kotihoitoon. Teos pohjautuu ruotsinkielisiin esikuviin, mutta kyseessä on mukaelma, johon tekijä on ilmeisesti lisännyt myös jonkin verran lähteisiin sisältymätöntä asiaa (Häkkinen 2007a, 85). Tauti-Kirjan tekijänä Ganander on siis *kompilaattori*, joka on suomentanut ja editoinut eri lähteitä hyödyntämällä yhtenäisen kokonaisuuden (tekijätyypeistä ks. Elsayed–Toropainen 2020, 158). Ganander oli uranuurtaja, joka ensimmäisten joukossa tarjosi suomeksi ohjeita eläinten hoitoon ja hyvinvointiin. Lyhykäisiä aiheeseen liittyviä opasvihkosia oli julkaistu jo hieman aiemmin (Nummila 2008, 39–40).

Eläinden Tauti-Kirja käsittelee hevosten, lehmien, sikojen, lampaiden ja kanojen tiloja, vaivoja ja sairauksia. Esipuheessa Ganander motivoi pitämään eläimistä hyvää huolta vetoamalla niin taloudelliseen etuun kuin naisten tunteisiinkin. Luvussa *Eläinten Tautiin ja Wammoihin lääkityksiä, parannuxia ja neuvoja* esitellään peräti 146 eri eläinten hoitoon liittyvää tilannetta. Lopun hakemisto, *Rekisteri Eläinden Tauti-Kirjaan, A - B - Ceen jälkeen, osottain Numeroista löytämään Taudit, ja niiden huusauxet*, auttaa lukijaa löytämään teoksesta etsimänsä.

Gananderin teos liittyy 1700-luvun jälkipuoliskon kirjalliseen kulttuuriin. Se ilmestyi aikana, jolloin valistuksen ja hyödyn hengessä julkaistiin ahkerasti suomenkielisiä

1 Tutkimusta on rahoittanut Suomen Akatemia (hanke 348899). Kiitämme artikkelin referenssina toimineita henkilöitä, joiden perusteelliset kommentit veivät tutkimusta eteenpäin ja tekivät artikkelista monipuolisemman.

2 Mm. käsikirjoitus *Nytt Finskt Lexicon* (1778), *Maan-Miehen Huone- ja Koti-Apteekki* (1788) ja *Mythologia Fennica* (1789).

oppaita (Häkkinen 2003, 168). Talonpoikien lukutaidosta on viitteitä jo 1600-luvulta, ja 1700-luvun lopulla lukutaito oli siinä määrin yleistynyt, että talonpojat suorastaan toivoivat lisää luettavaa (Laine 2017, 155; Uusitalo 2020). Koko talonpoikaisväestö ei osannut lukea, mutta kirjallisuuteen perehdyttiin myös lukutaitoisten lukemista kuuntelemalla. Tämä saattoi motivoida kehittämään omaa lukutaitoa. Erityisesti uskonnollista kirjallisuutta luettiin usein intensiivisesti eli kannesta kanteen yhä uudelleen, mutta hyödyn ajan opaskirjallisuutta luettiin todennäköisesti ekstensiivisesti eli tarpeen mukaan vain osa kirjaa (Laine 2017, 162–165).

Lääketieteen historiallisessa kontekstissa kyseessä on *kansanomaisen lääketieteen* opus. Se sisältää kokemusperäisiä käsityksiä taudeista ja niiden hoidosta. Kansanomainen lääkintä on ollut suosittua talonpoikaisyhteisöissä, joissa luonnon antimet ovat monipuolisesti saatavilla. Ero on merkittävä vanhakantaisempaan *primitiiviseen lääketieteeseen*, jossa asioiden taustalla nähtiin yliluonnollisia voimia. (Vuori 1979, 27–38; Klatt 1991.) Kansanomaisen tauteihin liittyvä sanasto riippuu siitä, millainen käsitys yhteisössä on taudista ja sen syistä. Modernin lääketieteen käytännöt poikkeavat tietenkin aiempien vuosisatojen käsityksistä. (Vuorinen 2002, 23–24.) Lääketieteen historian kannalta oleellista on myös tieto erilaisista syöpäläisistä ja muista ihmisiä ja karjaa kiusaavista hyönteisistä, jotka levittävät tauteja ja aiheuttavat hoitoa vaativia oireita (Huldén 2008, 12–14).

Ganander on ohjekirjaa kirjoittaessaan joutunut tekemisiin kohderyhmän kompetenssia koskevien kysymysten kanssa: Miten lukija päätyy oikean tiedon ääreen? Kuinka paljon ja mitä tautien nimiä hänen voi olettaa tietävän? Millaiset ratkaisut palvelevat parhaiten eri murteiden puhujia? Juuri näissä kysymyksissä Ganander on luultavasti tarvinnut sitä tietoa ja kokemusta, jonka hän teoksensa esipuheessa mainitsee. Samalla hän on tullut käytännössä ratkaiseeksi alan sanastoon liittyviä kysymyksiä, vaikka varsinaista lääketieteen termityötä saatiin suomeksi vielä odottaa.

Tässä artikkelissa käsitellään Gananderin teoksesta välittyvää käsitemaailmaa siltä kannalta, miten lukija päätyy hakemansa tiedon ääreen ja miten helppokäyttöistä, selkeää ja ymmärrettävää teksti on kohderyhmälle mahdollisesti ollut.

Tarkastelun lähtökohdaksi (luku 3) on valittu kirjan hakemisto, jota arvioidaan siitä näkökulmasta, miten se on tarkoitettu käytettäväksi ja miten se helpottaa teoksen käyttöä. Gananderin teoksessa ei ole sisällysluetteloa. Luvussa 4 tarkastellaan, millainen teoksen rakenne on ja miten se jäsentyy. Luvussa 5 tarkastellaan tautien kuvaamista *Eläinden Tauti-Kirjassa*. Luvussa 6 käydään läpi aineistossa esiintyvien tautien, tilojen ja oireiden sekä niiden aiheuttajien nimitykset ja kuvaukset. Aineistoon on poimittu esiintymät sekä hakemistosta että leipätekstistä, ja sitä tarkastellaan ajan muun kirjallisuuden, kuten lääketieteen ohjesanastojen valossa. Tutkimuskysymykset luvuittain ovat seuraavat:

Luku 3: Miten Tauti-Kirjan hakemisto auttaa tietoa ja neuvoa hakevaa lukijaa?

Luku 4: Millainen Tauti-Kirjan rakenne on, ja miten se hahmottuu lukijalle?

Luku 5: Miten tauteja ja niiden oireita kuvataan teoksessa?

Luku 6: Minkälaisista sanoista tauteihin, oireisiin ja niiden aiheuttajiin liittyvä sanasto koostuu? Mitä nimityksiä on ollut jo aiemmassa kirjallisuudessa?

Tarkastelu nojaa teoreettisilta lähtökohdiltaan erikoisalakielten sanastontutkimukseen, aivan erityisesti lääketieteen sanaston kehityksen tutkimukseen (Kajava 1928; Palmén 1935; Koivusalo 1975; Länsimäki 1995; Vuorinen 1999; Peltokorpi 2002; Häkkinen 2005; Häkkinen 2007b; Nummila 2008). Tutkimus täydentää myös yleisesti Gananderin sanastoon ja kieleen keskittynyttä tutkimusta (esim. Hormia 1961; Häkkinen 2003). Filologiselle tutkimusperinteelle ominaisesti aineistoa tarkastellaan myös kirjahistoriallisessa kontekstissa, tässä tapauksessa käytettävyyden ja tiedon saavutettavuuden näkökulmasta. Sekä kielen että teoksen käytön tarkastelut muodostavat näin kokonaisuuden.

2 Ymmärrettävyys varhaisten sanastoratkaisujen tavoitteena

Suomen kielen termistön ja muun erikoisalan sanaston systemaattinen kehittäminen käynnistyi kunnolla vasta 1800-luvulla, siis huomattavasti *Eläinden Tauti-Kirjan* ilmestymisen jälkeen (Häkkinen 1994, 416). Käytännön sanastotyötä ovat silti jo aiemmin tehneet esimerkiksi raamatun- ja lainsuomentajat ja sanakirjojen tekijät, jotka väistämättä ovat joutuneet pohtimaan sanastoon ja sen ymmärrettävyyteen liittyviä kysymyksiä. (Esim. Häkkinen 1988, 21–23; 2007c; Uusitalo 2019, 18–25.) Tätä taustaa vasten on kiinnostavaa tarkastella Gananderin työtä tietyn erikoisalan sanaston valinnan, ymmärrettävyyden ja kehittämisen näkökulmasta.

Nykykielen näkökulmasta puhe on erikoisalan terminologian kehityksestä. Termillä tarkoitetaan erikoisalalle kuuluvaa yleiskäsitettä. Terminologian kehittämisen edellytyksenä on taustalla oleva käsitejärjestelmä ja käsitteiden eksakti luokittelu. Tällaista ei Gananderin sanastotyön tukena ollut. Silti teoksen luettavuuden edellytyksenä on kirjoittajan ja lukijan yhteinen ymmärrys siitä, millaisia ulospäin näkyviä tunnusmerkkejä tauteihin ja tiloihin liittyy.

Termi on terminologiaopissa ns. semanttisen kolmion yksi kärki *tarkoitteen* ja *käsitteen* ohella. *Tarkoite* on maailmassa havaittava tai mahdollinen ilmiö tai olio, kun taas *käsite* on ihmisen aivoissa syntyvä tulkinta siitä. Neljäntenä entiteettinä tarkoitteen, käsitteen ja termin yhteyteen voidaan liittää määritelmä (*Sanastotyön käsikirja* 1989, 24). Tarkoitteella (*object*) on ominaisuuksia (*properties*), käsitteellä (*concept*) tunnuspiirteitä (*characteristics*), jotka ovat yhteisiä kaikille sen piiriin kuuluville tarkoitteille (ISO 704:22, 5).

Termit ovat useimmiten substantiiveja. Niitä yksilöitäessä kiinnitetään huomiota siihen, miten ne eroavat muista lähellä olevista käsitteistä. Perinteisesti silloin puhutaan ylä- ja alakäsitteiden välisestä hierarkiasta, joka on tyypillisesti substantiivien ominaisuus. Nykykielessä kaikkien aihealueiden suomenkielisistä termeistä 93,4 % on substantiiveja (Tieteen termipankki). Myös adjektiivit ja verbit voivat saada erityisalan termin aseman silloin, kun yksilöitäessä käytetään muunlaisia käsitteiden välisiä suhteita: adjektiivi voi terminä luonnehtia toista tarkoitetta (*suikea lehti*), adverbi toisen tarkoitteen tilaa tai asemaa (*neulaset sijaitsevat kaksittain*) ja verbi toisen tarkoitteen toimintaa (*bakteeri yhteyttää*). (Pitkänen-Heikkilä 2018, 162–166; ks. ISO 704:22, 10–11, 34–36.) Voisi

olettaa, että idullaan olevaa eläinlääketieteen erikoissanastoa voi *Eläinden Tauti-Kirjasta* löytyä juuri taudinnimityksinä käytettyjen substantiivien joukosta.

Vertailun vuoksi mainittakoon, että käsitejärjestelmän hierarkian ylemmillä tasoilla esimerkiksi kasvien ja eläinten nimitykset ovat usein lyhyitä ja yksiosaisia ja alakategorioidissa puolestaan kompleksisia (Berlin 1992, 27–28; Pitkänen 2008, 50). Tutkimuksemme aiheeseen sopivana esimerkkinä voisi puolestaan mainita vaikkapa *rokon* ja *tuhkarokon*. Kumpikin nimitys voi periaatteessa viitata samaan tarkoitteeseen, mutta kompleksinen sana on täsmällisempi. Erikois- ja yleiskielen raja voi olla tulkinnanvarainen esimerkiksi siksi, että jonkin aihepiirin erikoissanastosta on tullut osa yleissivistystä (Laine 2007, 57).

Kirjoittaessaan talonpojille suunniteltua opasta Ganander joutui pohtimaan kielellisen saavutettavuuden kysymyksiä kauan ennen kuin aihetta alettiin systemaattisesti käsitellä³. Kirjoittajan tulee joka tapauksessa ottaa huomioon kohderyhmänsä: on ratkaisevaa, onko teksti suunnattu saman alan asiantuntijoille, muiden alojen asiantuntijoille vai ei-asiantuntijoille, joilta ei voi edellyttää käsitteiden eikä niiden nimitysten hallintaa. Viimeksi mainituissa tapauksissa voitaisiin nykyisin ymmärtämisen tukena käyttää esimerkiksi kuvitusta, jota Gananderin kirjassa ei ollut.

3 Huomioita Eläinden Tauti-Kirjan hakemistosta

Ohjekirja ei tavallisesti ole tarkoitettu kannesta kanteen luettavaksi. Voidakseen käyttää ohjekirjaa lukijan on löydettävä tarvitsemansa tieto tarjolla olevien hakusanojen avulla. Tällaiseen niin sanotun ekstensiivisen lukemisen käytäntöön sopivat myös hyödyn ajan viljely- ja lääkintäoppaat (Laine 2017, 165). Tauti-Kirjan aiheenmukainen lukeminen perustuu kirjan lopussa olevaan hakemistoon. Se sisältää 153 hakusanaa tai -lauseketta, jotka viittaavat yhteen tai useampaan kirjan numeroituun kappaleeseen. Hakemiston merkitystä korostaa se, että Tauti-Kirja ei sisällä sisällysluetteloa (ks. luku 4).

Tauti-Kirjan käyttäjän kokema tarve on voinut olla hyvin spesifi, ensiapua vaativa tilanne, kuten esimerkiksi tapauksessa *Rauta naulaan Astunnut*, diagnoosiin tai tietoon perustuva, kuten *Puna-tautiin Eläinten*, tai epämääräinen huoli, kuten silloin, kun hakusanaksi valikoituu *Lamoille Eläimille*. Silloin, kun tilanne ei ole ollut akuutti ja aikaa on ollut kiinnittää huomiota eläinten yleiseen vointiin tai tuottavuuteen, on saatettu seurata esimerkiksi hakulauseketta *Merkit lammasten terweyteen*.

Hakemiston luomiseen Ganander näyttää saaneen mallin lähteistään. Ganander on työssään hyödyntänyt muutamia ajan eläinten hoitoa ja lääkintää käsitteleviä lähdeteoksia, jotka hän nimeää teoksen esipuheessa. 1760-luvulla ilmestyneet ruotsalaiset ihmisten ja eläinten hoitoon ja lääkintään tarkoitetut oppaat *Den kloka gumman* (Bruno 1762) ja *Den sluga gubben* (Bröhms 1767) sisältävät kumpikin laajan aakkostetun hakemiston alihakusanoineen. Ganander ei saa kunniaa hakemistojen eli rekisterien perinteen aloittamisesta

3 Vrt. esim. Paananen (2017) lääketieteellisen asiantuntijainformaation ymmärrettävyydestä.

suomenkielisessä kirjallisuudessa: esimerkiksi jo *Ruotzin Waldacunnan Laki* (1759) sisältää yksityiskohtaisen sanahakemiston alahakusanoineen. Suomalais-latinalais-ruotsalainen sanakirja Daniel Jusleniuksen *Suomalaisen Sana-Lugun Coetus* (1745) puolestaan sisältää ruotsinkielisen hakemiston. Kansalliskirjaston digitoidun materiaalin perusteella näyttää joka tapauksessa siltä, että Tauti-Kirjan hakemisto saattaa olla ensimmäinen hakemisto alun perin suomeksi ilmestyneessä ja maaseutuväestölle tarkoitettussa kirjassa.

Seuraavat esimerkit valaisevat sitä, millä hakusanoilla lukija päätyy hakemiinsa tekstinkohtiin. Hakemistossa *Rutto*, *Eläinden* ja *Loukkaus Taudista* löytyvät omina hakusanoinaan. Otsikon 2 alla esitettyyn tietoon johtaa kaksi eri hakusanaa: *Lapaantunut hewonen* ja *Hewonen lapaantuu*. Hakusanoilla päädytään esimerkkiin 3 *tauti*-yhdyssanan avulla (*Umpi tauteihin* ja *Umpi tautiin hewoisten*) tai verbilausekkeen *Turwuttaisa wattaa* kautta. Esimerkit osoittavat myös, että Tauti-Kirjan otsikoiden tapauskuvaukset eivät ole yhteismitallisia: Ganander käyttää toisinaan tautien nimiä eli substantiiveja (esimerkki 1), toisinaan oireiden kuvauksia, joiden ilmiänsä on adjektiivi (2) tai verbilauseke (3).

- (1) Eläinten Ruttoon ja Loukkaus Tautiin. (Ganander 1788, 57)
- (2) Kuin Hewonen on lapaantunut (Bofallen). (Ganander 1788, 17)
- (3) Eläinten Ummella ollesa ja mahan turwuttaisa. (Ganander 1788, 36)

Hakemiston viittaukset kattavat koko kirjan lukuun ottamatta sen kohtaa 31, jonka otsikko on *Kurkku-pää-tautiin ja köhään eli yskään, Hewoisille*. Myös kohta 136 puuttuu hakemistosta, mutta niin se puuttuu tekstistäkin. Molemmissa tapauksissa yksinkertainen selitys lienee lapsus. Huomionarvoisempaa on, että kaikkiin muihin kirjan kohtiin voi päätyä hakemiston välityksellä 1-9 eri hakusanan kautta, keskimäärin 2,1 hakusanan avulla.

Tauti-Kirjan hakemiston substantiivit ilmaisevat, mikä tauti (esim. *päätauti*, *pernanhyppy*), vaiva (*madot*, *pöhötys*) tai hoitomuoto (*ruokko*, *kryyni*, *hoito*) on kyseessä, mistä eläimestä on puhe (*kana*, *varsa*, yleisesti *eläin*), mihin ruumiinosaan vaiva kohdistuu (*sarvi*, *maha*) tai mikä on sen aiheuttanut (*satula*). Hakemiston verbeillä on eri tehtäviä: partisiippimuotoiset verbit usein ilmaisevat, millainen prosessi on vaivan aiheuttanut (*lyötetty*, *ajettunut*). Verbit ja verbilausekkeet ilmaisevat, miten vaiva ilmenee (*lapaantua*) tai mitä olisi tarpeen tehdä (*saada munimaan*, *lihottaa*). Hakemistossa esiintyvät adjektiivit (*kipiä*) ja adverbit (*peräsuoli ulos*) puolestaan kuvaavat eläimen tai sen ruumiinosan tilaa.

Koska Tauti-Kirjan hakusanat ja -lausekkeet ovat aakkosjärjestyksessä, ensimmäisen sanan merkitys korostuu haun onnistumisen kannalta. Substantiivi ensimmäisenä sanana viittaa tautiin tai vaivaan 60 kertaa (esim. 4), eläimeen 43 kertaa (esim. 5), ruumiinosaan 12 kertaa (esim. 6), vaivan aiheuttajaan 5 kertaa (esim. 7) ja hoitoon tai muuhun eläintenpitoon 10 kertaa (esim. 8).

- (4) Madon puremijn. N. 16. (Ganander 1788, 90)
- (5) Warsat täisä. N. 21, 146. (Ganander 1788, 92)
- (6) Jalat Hewosen helytneet. N. 15, 145. (Ganander 1788, 89)

- (7) Silat lyöttävät. N. 14, 37. (Ganander 1788, 92)
 (8) Pihlajasta, Eläimille, mitä? N. 80. (Ganander 1788, 91)

Hakulausekkeiden sanajärjestystä tuntuu tietoisesti muokatun siten, että lausekkeiden alkuun on nostettu sisällön kannalta olennainen sana. Käytäntö näyttää periytyvän Gananderin ruotsinkielisistä lähde-teksteistä: *Den sluga och förståndiga gubben* -teoksen hakemistossa on esimerkiksi sellaisia hakusanoja kuin *Lök, at få stor; Swulna, på ens hemliga ting*. Näissä tapauksissa hakemistoon on oletettu turvauduttavan tilanteissa, joissa tiedontarve tai huoli on liittynyt sipuleihin tai turvotukseen.

Adjektiivi aloittaa hakulausekkeen 12 kertaa, ja kyseessä on silloin adjektiiviattribuutti, joka ilmaisee ilmipannun (esim. 9) tai ajateltavissa olevan pääsanansa tilaa. Kerran kyseessä on taudin luonnehdinta *sisällinen* tai *liikkuva* tai haavan kuvaus *avoin*. Tiloja kuvaavia adverbeja (esim. 10) on lausekkeiden alussa 2. Verbi aloittaa lausekkeen 9 kertaa, partisiippina ilmaisemassa vaivan laatua (esim. 11) tai A-infinitiivimuotoisena säännöllisesti ilmaisemassa tarkoitusta, jolla hyvään lopputulokseen päästään (esim. 12). On huomionarvoista, että Ganander on käyttänyt tarkoitusta ilmaisemissa hakulausekkeissa nimenomaan A-infinitiivin perusmuotoa eikä translatiivia, jota käytetään tyypillisesti finaalisessa merkityksessä. (A-infinitiivin translatiivista vanhassa kirjasuomessa ks. Leino 2005; Elsayed–Nummila–Salmi–Uusitalo 2018; Elsayed–Salmi–Uusitalo 2022.)

- (9) Sairaille Eläimille. N. 8, 110, 144. (Ganander 1788, 91)
 (10) Letyxisä ja lennoxisa lehmä. N. 55, 128. (Ganander 1788, 90)
 (11) Ajettuneet Leuwwat. N. 44. (Ganander 1788, 89)
 (12) Lihottaa hewoista. N. 18, 34. (Ganander 1788, 90)

Hakusanat ja -lausekkeet alkavat 84-prosenttisesti substantiivilla. Niiden suurin alaryhmä on sairauksien ja vaivojen nimet, joista osaa voidaan pitää tarjokkaina esimerkiksi diagnoosissa käytettäväksi erikoisalan termiksi. Teoksessa esiintyvistä 36 sairauden nimestä 29 on mainittu myös hakemistossa, joskin kaksi eri sanaluokkaan kuuluvana (*rupi* > *rupinen*, *lennotauti* > *lennoxissa*). Hakemistossa ei mainita *kelta-*, *vatta-* ja *polte- tautia*, *suonenvettoa*, *talmaskaa*, *tuhkuria* ja *vetelää*, jotka esiintyvät leipätekstissä. Näille esiintymille on yhteistä, että taudin nimitys on tekstissä esitetty jonkun toisen nimityksen synonyymina, kuten esimerkissä 13. – Tässä suhteessa kirjoittaja on ollut hakemistossaan johdonmukainen. Hän on ottanut huomioon, että taudeista saatettiin eri alueilla käyttää eri nimityksiä. Sitä paitsi samaan ohjekirjan kohtaan on ollut mahdollista päätyä myös toisen hakusanan, esimerkiksi eläimen nimityksen tai oireen kautta.

- (13) Lammasten rupuli, rokko eli Tuhkuri parataan, kuin annetaan Antimonium Crudum, saltpietaria saman werta ja Tulikiweä (Rikkiä) puolexi, josta annetaan 1 luodi kullekkin taikina palleisa, jotka tukitaan heidän kurkkuunsa. (Ganander 1788, 60)

On kuitenkin huomattava, että ellei hakemistossa mainitsemattoman taudinnimityksen mahdollisesti toisella maantieteellisellä alueella käytettävä synonyymi ollut lukijalle

tuttu, hakemisto ei edistänyt tiedon löytämistä. Ganander on luottanut siihen, että lukija tuntee merkittävän määrän sairauksien ja oireiden kansanomaisia nimityksiä ja että eläintenkasvattaja on varsin usein tullut ohjekirjan ääreen valmis diagnoosi mielessään.

Huomattavan usein hakulausekkeen alussa esiin nousee myös eläintä tarkoittava sana. Yläkäsite *eläin* on kuitenkin lauseen alussa vain kahdesti, mikä on ymmärrettävää, koska se erottelee eri tilanteita huonosti – eläimistähän kirjassa on puhe. Sen sijaan *hevonen* saa 13, *lehmä* 8 ja *lammas* 5 aloitusasemaa hakemistossa. Aloitusasemassa olevista ruumiinosista vain *jalka* esiintyy kahdesti, kaikki muut (*huulet, maha, peräsuoli, sarvi, suoni, kaula, kavio, suu, veri*) vain kerran, mikä kertoo siitä, että näiden yleiskielisten sanojen potentiaali erottaa tarkoite muista saman käsiteryhmän tarkoitteista on suuri: kun lukija on päätynyt oikeaan ruumiinosaan, hän on päässyt selvästi lähemmäs etsimäänsä. Vaivan aiheuttajina hakulausekkeen alussa esiintyvät *naula, satula* ja *sila*.

Alihakusanoja käytetään Tauti-Kirjan hakemistossa vain muutaman kerran ja silloin erottelemassa puheena olevia eläimiä toisistaan, kuten esimerkissä 14.

(14) Ruokko hyvä hewosten. N. 35, 81. – – Lehmäin. N. 61, 76. (Gan1788, 91)

Ristiviittaukset ovat tukemassa haettavan tiedon löytämistä:

(15) N. 143. Katzo N. 62, 78, 91. Kuin Lehmällä on Työläs poikiessa eli wasikkata saadesa. (Gan1788, 83)

Hakemiston laatiminen vaatii lähdetekstin huolellista analyysiä, kokonaisuuksien hahmottamista ja olennaisen löytämistä. Hakemiston laatijan tulee pystyä ennakoimaan ne tavat, joilla lukija lähestyy etsimäänsä tietoa. (Uusikoski 2011.) Hakemiston kautta tulisi niukoin kielellisin aineksin luoda nopea pääsy kaikkeen teoksen sisältöön (Mulvany 2014, 8–10). Ganander on tuntenut aiheensa ja oman tekstinsä läpikotaisin ja kokemukseensa perusteella kyennyt asettumaan lukijan asemaan.

Useimmat hakusanat johtavat korkeintaan kolmelle eri kirjan sivulle, mikä on lukijaystävällinen määrä (vrt. Uusikoski 2011; Mulvany 2014). Eniten viittauksia on hakulausekkeella *Taudeista warjella hewoisia, Eläinnä* [po. *Eläimiä*], josta johtaa viittaus 11:een eri kohtaan. Tämä lienee perusteltua silloin, kun lukija ei etsi tietoa parantavasta hoidosta vaan monipuolisesti vaijojen ennalta ehkäisemisestä.

4 Eläinden Tauti-Kirjan rakenne

Kuten edellä on mainittu, Gananderin *Eläinden Tauti-Kirjassa* ei ole sisällysluetteloa. Tarkastelemalla teoksessa olevia otsikoita käy kuitenkin selväksi, että varsinkin teoksen alkuosa on jäsennetty eläimittäin. Hevosiin liittyviä tauteja kuvataan neljässä eri ryppäessä, joista kolme on teoksen alkuosassa ja neljäs jäljempänä. Ganander (1788, 6) kirjoittaa esipuheessaan, että ruotsinkieliset lähteet, joita hän on käyttänyt, käsittelevät eläinten ja erityisesti hevosten tauteja, mikä selittää Gananderin teoksen painottumista hevosten tauteihin ja hoitoa vaativiin tiloihin. Toiseksi eniten huomiota saavat lehmien taudit, joita

käsitellään kahdessa kohtaa, lampaiden taudit käsitellään omana kokonaisuutenaan ja sikojen taudit ja kanan tauti omina kokonaisuuksinaan hyvin lyhyesti. Kaikkia hyötyeläimiä koskevat taudit muodostavat myös omat kokonaisuutensa.

Alla esitetystä Gananderin teoksen kuvitteellisesta sisällysluettelosta huomaa, että eläinlajeittain etenevien kokonaisuuksien keskellä ja välissä saattaa olla yksittäisiä tai useampiakin kohtia, joissa käsitellään tiettyjä muita eläimiä tai kaikkia eläimiä koskevia tautteja, tiloja ja ohjeita. Nämä on havainnollisuuden vuoksi sisennetty luettelossa. ”Hevosten taudit ja tilat 1” ja vastaavien otsikoiden alla saattaa olla myös yksittäisiä kyseisen eläinlajin terveyttä ja hyvinvointia edistäviä ohjeita. Eläinlajeittain etenevä jäsennostapa päättyy kohtaan 114, ja kohdasta 115 alkaen käsitellään pääsääntöisesti kaikkia eläinlajeja koskevia tautteja ja tiloja. Taudit ja tilat eivät kuitenkaan jäsenny minkään muunkaan erityisen periaatteen mukaan, vaan teoksessa edetään esimerkiksi mahan ja suoliston ongelmista silmäongelmiin, syömättömyyteen ja verivirtsaisuuteen.

Gananderin kuvitteellinen sisällysluettelo voisi olla seuraavanlainen:

- 1–5 Hevosten taudit ja tilat 1
- 6–10 Sekalaista eri eläinlajien tautteihin ja tiloihin liittyen
- 11–21 Hevosten taudit ja tilat 2: erityisesti ulkonaiset viat ja vammat
- 22–27 Eläinten hyvinvoinnin, terveyden ja tuotannon edistäminen⁴
- 24 *Lammasten Wesi-tautiin*
- 28–39 Hevosten taudit ja tilat 3
- 40 *Että estää kaikenlaista Eläinten tautteita ja kuolemata*
- 41–49 Lehmien taudit ja tilat
- 50–60 Eläinten taudit ja tilat 1
- 55 *Kuin Lehmä on letty eli lennoxisa, suoniwedosta; eli ampu- ja lenno-taudisa*
- 61–62 Lehmien hoito
- 63–71 Lampaiden taudit ja tilat
- 72–74 Sikojen taudit ja tautien ennaltaehkäisy
- 75 Kanojen tauti
- 76–81 Ohjeita eläinten ruokintaan liittyen
- 77 *Wasikoista waarinotettawa*
- 78 *Että tietää, jos Lehmä on tiines eli Wasikoisa*
- 82 *Parantaa Willi-koiria, ja warjella siitä*
- 83–89 Hevosten taudit ja tilat 4: tautteja ja ulkonaisia vammoja
- 90–97 Miten auttaa ja varjella erilaisista tautteista ja ongelmista
- 98–105 Sekalaista eri eläinlajien tautteihin ja tiloihin liittyen, erityisesti virtsaamis- ja ulostamisongelmat
- 106–109 Merkkejä lampaiden, lehmien ja sikojen tautteihin (ja parantamiseen) eläinlajeittain

4 Kuten lypsäminen, muniminen.

- 110–114 Sekalaista eri eläinlajien tauteihin ja tiloihin liittyen
 115–144 Eläinten taudit ja tilat 2
 143 *Kuin Lehmällä on Työläs poikiessa eli wasikkata saadesa*
 145 *Kuin koi on Hewosen kawiosa eli lehmän sorkasa*
 146 *Jouhi-mato warsain hännäsä*

Laatimamme kuvitteellinen sisällysluettelo kertoo siitä, että *Eläinden Tauti-Kirja* on kokoelma muunkielisistä eläinlääkintäteoksista koottuja katkelmia. Vaikka kirjan rakenne on lähdeteostenkin rakenteiden tapaan osin sattumanvarainen, on pääosa teoksesta kuitenkin jäsennetty lukijaystävällisesti eläinlajeittain. Tällöin etsiessään tietoa esimerkiksi tiettyyn hevosen tautiin tai tilaan liittyen lukija on voinut helposti silmällä myös muita hevosilla esiintyviä tauteja, tiloja tai hoito-ohjeita tulevan varalle. Malli eläinlajeittain etenevälle jäsennykselle löytyy ainakin Gananderin lähteenä olevasta Brunon (1762, 144–170) teoksesta *Den kloka och husaktiga gumman hwilken igenom egen och andras förfarenhet upptäcker hwarjehanda nyttiga och nödiga hus-curer, så wäl för menniskor som kreatur*.

Niin teoksen hakemisto, teoksen sisältämät otsikot kuin kuvitteellinen sisällysluettelonkin osoittavat, että *Eläinden Tauti-Kirjassa* käsitellään erilaisten tautien ja hoitoa vaativien tilojen, oireiden ja eläimille tauteja ja oireita aiheuttavien eläinten lisäksi myös tautien ennaltaehkäisyä, eläinten hoitoa ja ruokintaa ja keinoja, joilla voidaan vaikuttaa eläinten hyvinvointiin ja myös tuotantoon. Vastaavia sisältöjä on myös Gananderin käyttämissä lähde-teoksissa.

5 Huomioita tautien kuvaamisesta Eläinden Tauti-Kirjassa

Tauti-Kirjan ohjeiden käytännöllisyyttä vähentää se, että tekstissä ei yleensä kuvata tauteja tai tautien oireita millään tavalla, vaan taudin nimeämisen jälkeen siirrytään suoraan antamaan ohjeita taudin hoitamiseen ja/tai lääkitsemiseen, kuten esimerkissä 13. Vastaava tapa kirjoittaa on myös ainakin osassa Gananderin käyttämiä lähteitä (ks. esim. Bruno 1762, 144–170 ja Bröhms 1767, 120–134). Toisaalta on huomattava, että hakemisto sisältää myös paljon oireita, joiden avulla lukija voi löytää avun eläintä vaivaavaan tautiin tai tilaan. Usein eri tauteja käsittelevät kohdat ovat varsin lyhyitä, kuten esimerkki 16.

- (16) N. 104. Katzo N. 45, 53. Eläinten puna-tautiin ja wetelään wataan.
 Tämä on yxi jalo ja hywäxi koeteltu wälikappale Eläinten watturiin ja puna-tautiin, joka ei ikään petä.
 Täysi raawaalle otetaan 2 lusikallista, yhdelle nuorelle Naudalle yxi, ja Wasikalle ½ Terpentiinin öljyä, ja kaataa sen sairaan Eläimen sisään; paras on taudin alusa. (Ganander 1788, 58)

Seuraavien tautien oireet tai oireita on kuvattu tekstissä: *amputauti; hiki tauti; jouhi-mato; kapi; keltatauti; keuhko tauti; koirat, willi; kryyni siat; kuumuus ruumiissa; lennotauti; letty eli lennoxisa; loukkaus tauti; lyöttyä; maksatauti; poltet tauti: (mahan ja suolten)*

pureet ja wäänne; rupuli eli rokot; rutto; sampa; sappi tauti; sisältä sairas; talmaska; ulkonainen haava; watturi; wesitauti; wesi-umpi; wika keuhkoissa ja wäännet-tauti. Oirekuvaukset on etsitty teoksesta sekä hakemiston perusteella että tekemällä sanahakuja tekstiin seuraavassa luvussa aineistona olevien tautien nimitysten perusteella. Kaikki oirekuvaukset eivät siis löydy hakemiston perusteella. Edellä lueteltujen tautien lisäksi luvussa 6 käsitellään myös ne taudit, joita tai joiden oireita ei ole kuvattu tekstissä millään tavalla.

Oireiden kuvaukset keskittyvät tyypillisesti eläinten normaalista poikkeavaan käyttäytymiseen ja ulkonaisiin muutoksiin, jotka koskevat usein tiettyä ruumiinosaa, kuten esimerkissä 17. Tässä esimerkissä esitetään synonyymeina *letty*, *lennoxisa* ja *ampu- ja lennotauti*. *Letty eli lennoxisa* -tilan jälkeen mainitaan tilan aiheuttajana *suoniweto*, ja taudin oireet (*tämä tauti tutaan siitä*) kuvataan ennen hoito-ohjeiden antamista. Kyseistä tautia kuvataan hieman erilaisin oirein *lettyä ja tulla lennoksiin* -oireiden kohdalla (esim. 18), jossa painopiste on eläinten fyysisen oireen lisäksi märehimättömyydessä ja ruokahaluttomuudessa.

- (17) Kuin Lehmä on letty eli lennoxisa, suoniwedosta ; eli⁵ ampu- ja lennotaudisa. Tämä tauti tutaan siitä: Jos luondo-kappale äkisti kaatu kumoon, täristää ulos säärensä ja jäsenensä, koko ruumis wapisee, ja wälistä wahto käy suusta: Silloin otetaan wanhaa woita, etikkata ja saltpietaria, sekoitetaan yhteen, jolla selkä woidellaan, ja sisälle ihoon hiwutetaan. (Ganander 1788, 36)
- (18) – – lettyvät ja tulewat lennoxisiin, wapisewat, ja eiwät märehdi, ja ruoka lysti on poisa; jotka on merkit tautiin. (Ganander 1788, 62)

Vesikauhuisten koirien (Ganander: *Koirat, willi*) oireita kuvataan tekstissä pitkästi:

- (19) Ei enää syö eikä juo; ei tunne omaa Isäntätänsä, juoxewat metään willinä, kita auki, kuola juoxee suusta, häntä rippuu taka jalkain wälisä; haukkuwat harwoin, ja kähisewällä äänellä, käywät päälle kaikkein kuin he rookaawat, ja saattawat Taudin joka Eläimen päälle jota he purewat, ja niin he juoxewat 9 wuorokautta, ennen kuin he tuskalla kuolewat. (Ganander 1788, 70)

Karjan rutto eli elänten loukkaus tauti nousee teoksessa erityisen huomionarvoiseksi: sitä käsittelevä teksti on pitkä ja laaja, ja se on poikkeuksellisesti jaettu osiin. Käsitteley alkua aiheella *Warjella Eläimiä tästä taudista*. Sen jälkeen omana osanaan on *Merkit Tautiin*, jota seuraa viisi kohtaa sisältävä *Ettei ne terweet Eläimet ei tulis saastutetuxi täldä taudilta, on waarin ottaminen* ja seitsemänkohtainen *Tällä tawalla huusata* (Ganander 1788, 64–68).

Tauti-Kirjassa oireiden kuvaus saattaa olla myös muussa kohtaa teosta kuin kyseistä tautia käsittelevässä kohdassa. Esimerkiksi keuhko- ja maksataudin oireet kuvataan otsikon *Merkit Lammasten Tautiin* alla.

5 *Eli*-konjunktio voi merkitä myös 'tai', mutta kuvauksen perusteella kaikki edellä mainitut tilat ja taudit viittaisivat samaan tautiin.

Vaikka useimmat taudit oletetaan lukijalle niin tutuiksi, ettei niiden oireita kuvata, synonyymien avulla pyritään takaamaan, että käsiteltävänä oleva tauti olisi mahdollisimman monelle tuttu. Sekä synonyymien että oireiden kuvauksen sisältävät vain taudit *sampa eli talmaska* (esim. 20) ja *sappi- eli keltatauti*. Lisäksi *kanain kieli samman* yhteydessä mainitaan myös ruotsinkielisen termi, joka voi olla tekstissä taudin nimen selitteenä mutta saattaa samalla auttaa myös ruotsintaitoista lukijaa taudin tunnistamisessa: *Pippen på Höns*.

- (20) Eläinten kieli Sampaan eli Talmaskaan. Jos Nauta ej tahdo syödä, waan ottaa heinät suuhunsa ja kohta ulos pudottaa; niin katto jos ei kieli ole werinen - jos niin on: kaada eläin, tartu kieleen vanhalla liina riewulla, krapaa pois weihtellä kaikki Talma, kino ja weri, kuin siinä on. (Ganander 1788, 35)

Kanain kieli samman lisäksi myös seuraavat taudit on avattu ruotsinkielisin termein: *pernan hyppy*, *Stäkran*; *lapaantunut*, *Bofallen* ja *kurkku-tauti* (*qwarckan*).

Oireiden lisäksi *Eläinden Tauti-Kirjassa* voidaan kuvata myös niiden kehittymistä tai aiheuttajia. Näin on esimerkiksi *ajettumisen* tapauksessa. *Ajettuminen* esiintyy Tauti-Kirjan hakemistossa kolme kertaa:

- (21) Ajettuneet jalat lehmän N. 41, 90. (Ganander 1788, 89)
 (22) Ajettunut Hewonen reitten wälistä. N. 12. (Ganander 1788, 89)
 (23) Ajettuneet Leuwwat. N. 44. (Ganander 1788, 89)

Leipätekstissä puhutaan *ajettuneesta* tai *ajettuneista jaloista*, *mulkkujen välistä*, *reivistä*, *kaulasta*, *leuoista*, *kurkun alla olevista rauhasista*, *päästä* ja *sääristä*. Ajettuminen on niin tuttu oire, että sitä ei yleensä kuvata millään tavalla, mutta nilkan ajettumista käsiteltäessä kerrotaan ajettumisen aiheuttaja: *kuin sääret nilkasta ajettuivat niin on weri hyytynyt sorkkain wäliin* (Ganander 1788, 75).

Aiheuttajia kuvataan erityisesti yleisen tason ilmauksia käytettäessä eikä niinkään tiettyjen taudinimitysten yhteydessä. *Ulkonaisen vian* aiheuttaja on *satula* tai *silat* ja *sarvi-vian* ja *sarvi vahingon* yhteydessä eläin itse: *Jos Lehmä on sarwensa loukannut, särkenyt ja pois puskenut* (Ganander 1788, 31). *Vattan rikkomisen* yhteydessä tarkennetaan, että kyse on saippuan juomisen aiheuttamasta viasta. Päätaudin puolestaan todetaan johdettavan usein ”paarmoista ja kubmista, jotka päkkaa sieramista aiwoa kohden” (Ganander 1788, 56). Hikिताudin taas aiheuttaa mara eli painajainen. Hoitoa vaativa tila voi olla myös useamman tekijän summa, kuten esimerkissä 24, jossa myös ihmisen toiminta vaikuttaa eläimen hyvinvointiin.

- (24) Mutta jos Hewonen on lamaantunut, ei syö, rasitetaan madoilta, ja sen weri on saastainen, kuin se hiljan syxyllä ja warhain kewäillä on pidetty ulkona, eli talwella syönyt tunkkautuneita heiniä, niin annetaan 2 luodia. (Ganander 1788, 22)

Esimerkissä 25 *pyörä-* eli *päätautia* kuvataan oirein (*pyörälle tulewat*) ja oireiden syyksi esitetään toinen tauti (*umpitauti*).

- (25) N. 68. Pyörä tautiin eli pää-tautiin Lampaille. Pyörälle tulewat Lampaat enimmästi umpitaudista, joka autetaan wattan rikkowaisten kautta. (Ganander 1788, 44)

Käytettävyyttä haittaa muutaman kerran se, että hakemistossa ja leipätekstissä on käytössä eri nimitys taudista tai tilasta. *Wäännet tauti* esiintyy vain Gananderin hakemistossa mutta taudinnimeä ei käytetä leipätekstissä ollenkaan, vaan sen sijaan puhutaan *pureista* ja *wäänteistä*. Hakemisto viittaa kohtaan *Eläinten mahan ja suolten pureihiin ja wäänteihin* ja taudin oireita kuvataan seuraavasti: *Tauti tutaan siitä, että he panewat maata, nousewat jälle pian, jalat wapisewat ja ei he syö.* (Ganander 1788, 72.) Vastaavasti hakemistossa esiintyvä *hampaiden lyöttyminen* on tekstissä *hampaiden löyhtymistä*.

Eläinden Tauti-Kirjan kohta *Kuin Lehmällä on Työläs poikiessa eli wasikkata saadesa* poikkeaa muista teoksen kohdista siten, että siinä esitetään ensin ongelman kuvaus ja vasta sen jälkeen on verbi *perkauta*, jota käytetään jälkeisten irtoamisesta (VKS s.v. *perkauta*): *Joss jälkimmäiset ej tahdo irralle lähtiä, eli lehmä ei perkau* (Ganander 1788, 83). Tämä saattaa kertoa siitä, että Ganander olisi ajatellut verbin olevan lukijalle vieras, jolloin on loogista aloittaa kuvauksesta ja esittää verbi lauseessa reemapaikalla.

Vaikka Gananderin teos käsittelee eläinten tauteja, tekstissä mainitaan kolme kertaa saman hoidon tai lääkkeen toimivan myös ihmisten kohdalla, kuten esimerkiksi 26 näkyy. Tämä selittyy sillä, että osa Gananderin käyttämistä lähteistä on ihmisten ja eläinten hoitoon ja lääkintään tarkoitettuja opaskirjoja (ks. esim. Bruno 1762; Bröhms 1767).

- (26) Tämä on yxi werratoin silmä wesi kaikkiin silmä wammoin Ihmisille ja Eläimille. (Ganander 1788, 61)

Kuten seuraavasta luvusta käy ilmi, eläinten tautien ja tilojen nimeämisessä onkin noudatettu samantyyppisiä periaatteita kuin ihmisten tautien nimeämisessä.

6 Tautien, tilojen ja oireiden sekä niiden aiheuttajien nimitykset ja kuvaukset

Tässä luvussa aineiston nimityksiä tarkastellaan sanojen kirjakielisten ensiesiintymien näkökulmasta. Tavoitteena on saada selville, mitkä taudinnimet ovat todistetusti olleet käytössä jo ennen Gananderin tekstejä ja mitkä Ganander on ensi kerran dokumentoinut kirjallisesti suomeksi.

Eläinden Tauti-Kirjaa kirjoitettaessa lääketieteellistä erikoissanastoa ei vielä ollut tietoisesti kehitetty. Eri alueilla samasta asiasta saatettiin käyttää eri nimitystä. Siksi käsitteiden ilmaiseminen useammalla kuin yhdellä tavalla toi tekstin useampien lukijoiden ulottuville. Synonyymien käyttö on tavallista Gananderin tekstissä. Vanhassa kirjasuomessa on muissakin yhteyksissä, esimerkiksi Hartvig Speitzin vuorityöasetusten suomennoksessa (Rapola 1935, 350–351), tavattu synonyymien rinnakkaista käyttöä (vanhan kirjasuomen paratagmoista ks. myös Nummila–Ojutkangas 2013). Joissain tapauksissa Ganander on saattanut merkitä ilmauksen yhteyteen myös ruotsinnoksen (esim. *pernan hyppy – stäkran*), mikä viittaa siihen, että kirjoittaja on pitänyt ruotsinnosta vakiintuneimpana tai

vähemmän tulkinnanvaraisena kuin suomenkielistä termiä. Tällaisesta tavasta on viitteitä myös esimerkiksi vanhoissa lainsuomennoksissa (Uusitalo 2019, 66). Synonyymeja ja lainoja hyödynnetään yleensäkin kielessä, kun puhe on uusista asioista.

Monet Gananderin käyttämät sanat ovat nykykielessäkin tavattavia sairauden tai vaurion nimityksiä. Esko Koivusalo (1975, 15) on havainnollistanut suomenkielisten lääketieteen termien kulkeutumista Christfried Gananderin sanakirjaan. Sanastoa on saatu vanhemmista sanakirjoista eli Jusleniuksen sanakirjasta (1745) sekä 1600-luvun tulkkisana-kirjoista ja myös Johan Haartmanin lääkärioppaasta *Tydelig Underrättelse Om de Mäst Gångbara Sjukdomars Kännande och Motande* (1759). Haartmanin suomenkieliset sanat on poiminut erilliseen julkaisuun Yrjö Kajava (1928, 452–456). On odotuksenmukaista, että samaa sanastoa on päätyntä myös Gananderin eläintautikirjaan, joka ilmestyi sanakirjan käsikirjoituksen valmistumista seuraavana vuonna.

Gananderin teoksessa esiintyy monia sanoja, jotka kertovat ongelmasta hyvin yleisellä tasolla ja käytännössä tarvitsevat yhteyteensä tarkempia tietoja. Sanat ovat tuttuja myös nyky-yleiskielestä. Yleisen tason käsitteitä ovat *tauti*, *wamma*, *wika* ja *wahinko*, jotka ovat kirjakielessäkin esiintyneet jo vuosisatoja. *Vamma* on mainittu ensi kerran Hemminki Maskulaisen virsikirjassa vuonna 1605, ja muut sanat ovat tuttuja jo Agricolan ajoilta (SES s.v. *tauti*, *wahinko*, *wamma*, *wika*). Lisäksi on sekalainen joukko ilmauksia, joissa käsitettä tarkennetaan oleellisesti adjektiivimääritteellä: *liikkuwa tauti*, *sisällinen tauti*, *ulkonainen haawa*, *ulkonainen vika*.

Yleisilmaus *kipiä* ei itsessään erottele erilaisia kiputiloja, ja *kipiä*-adjektiivi toimiikin joko substantiivin määritteenä (*Kipeille nahattomille nännille eli nisille*), tai se saa elatiivimuotoisen täydennyksen, joka ilmaisee, mihin ruumiinosaan kipu kohdistuu (*kipiä huulista eli [’tai’] suusta*). Vastaavalla tavalla merkitykseltään laaja-alainen adjektiivi *sairas* esiintyy rakenteessa *sisältä sairias*, jossa adverbi *sisältä* täsmentää sairauden sisätaudiksi. *Kipeä* ja *sairas* ovat esiintyneet kirjakielessä Agricolasta alkaen (Jussila 1998; VKS s.v. *kipeä*, *sairas*).

Samaan sarjaan sopii ’huonokuntoista’ merkitsevä adjektiivi *lama*. Sana esiintyy adjektiivina tai substantiivina muutamissa 1700-luvun kirjasuomen lähteissä (Jussila 1998; VKS s.v. *lama*). Yleisoiretta kuvaava *lamaantua* ’käydä huonokuntoiseksi, laihtua’ on johdettu *lama*-sanasta. Se on Gananderin kirjasuomeen tuoma verbi (Jussila 1998; VKS s.v. *lamaantua*) mutta se esiintyy myös satakuntalais-, eteläpohjalais- ja hämäläis-murteissa (SMS s.v. *lamaantua*).

Seuraavissa luvuissa selvitetään Tauti-Kirjassa esiintyvien tautien (6.1), oireiden (6.2) ja taudinaiheuttajien (6.3) nimitysten taustaa: jos käsiteltävä sana ei esiinny Haartmanilla (1759), tarkastetaan myös vanhat sanakirjat.

6.1 Taudinnimitykset

Rutto ja *kapi* ovat nykyisin merkitykseltään tarkkoja taudinnimityksiä. Kapi on syyhy-punkin aiheuttama, kutinaa ja iho-oireilua aiheuttava eläintauti, jonka suomenkielinen nimitys on lainattu ruotsista (SES s.v. *kapi*). Substantiivista on johdettu myös adjektiivi

kapinen. *Rutto* puolestaan on alkujaan ollut 'nopeaa' merkitsevä adjektiivi (vrt. viron *ruttu* 'nopeasti'). Nopeasti etenevää kulkutautia merkitsevä yhdyssana *ruttotauti* on lopulta tyypistynyt pelkäksi määriteosakseen. (Häkkinen 2005; SKES s.v. *rutto*.) Yksittäisiä ihon vaurioita ovat myös *haawa* ja *rupi*, josta on myös johdettu adjektiivi *rupinen*.

Gananderin sanakirjassa mainitaan myös *rupi*-sanana synonyymi *rehnet*, jonka kerrotaan olevan pohjalainen murren sana. Ganander on valinnut oppaaseensa vain *ruven*, joka on mahdollisesti ollut laajemmin tunnettu sana siitä päätellen, että Ganander ei ole sanakirjaansa merkinnyt sille mitään tiettyä aluetta toisin kuin *rehneelle* (Ganander 1787, s.v. *rehnet*, *rupi*).

'Rokkotauteja' merkitsevät *rupuli* ja *tuhkuri* lienevät johdoksia substantiiveista *rupi* ja *tuhka* (SES s.v. *rupuli*, *tuhkuri*). Sama johdin on käytössä myös löysää vatsaa tarkoittavassa sanassa *watturi*, joka on johdettu *vatsa*-sanasta (SES s.v. *vatsuri*). Sen synonyymina aineistossa on *wetelä*, jota käsitellään luvussa 6.2.

'Paiseella' on Gananderin tekstissä useita nimityksiä: *ajos*, *kupula*, *paise*, *paiset* ja *paisunto*. 'Sammasta' merkitsee *talmaska*, ja yskimisoireita aiheuttavaa tautia *köhä* ja *yskä*. Diagnoosin kaltaisia johdoksia ovat myös *rupisuus*, *kuivuus* (satakerrassa), *kuumuus* (ruumissa) ja *kapisuus*.

Moni sana on tuttu jo Haartmanin oppaasta (1759): *rutto*, *watturi*, *kapi*, *rupi*, *rupuli*, *tuhka* *rupuli*, *sambat* ja *yskä*. Ne ovat yleisiä myös ihmisten vaivoina. Monet edellä mainituista nimityksistä ovat läpinäkymättömiä, eli ne on pitänyt tuntea, sillä merkityksen päättelemisen sanan ulkoasusta on usein mahdotonta.

Hyvin yleisiä tapoja muodostaa taudinnimityksiä ovat vanhastaan olleet yhdyssanat ja sanaliitot, joiden edusosa on substantiivi *tauti* ja joiden määriteosa vaihtelee. Substantiivina tai nominaalisena vartalona määriteosa voi ilmaista taudin sijaintia: *kurkku tauti*, *päätauti*, *keuhko-tauti*, *kurkku-pää-tauti*, *ulko-tauti*, *watta tauti*, *sappi tauti*, *silmi tauti*, *maxa tauti*, *perna tauti*. *Tauti*-loppuisten lisäksi aineistossa on myös joukko muita yhdyssanoja, jotka kertovat ongelman sijainnin: *suoniweto*, *sarwi-wika*, *sorkka-wika*, *kieli sammas*, *silmä wamma*, *sarwi-wahinko*.

Tapa ei suinkaan ole Gananderin kehittämä, sillä se on tavallinen myös vanhemmissa taudinnimityksiä sisältävissä lähteissä. Haartmanin oppaassa (1759) on taudinnimitykset *Kurkku tauti*, *suun tauti*, ja *Variarum rerum vocabulasta* (1644) löytyy lisäksi *pääntauti* ja *silmätauti*.

Taudin nimitys voi kuvata myös taudin oireita: *umpi tauti*, *ruikku tauti*, *riukku-tauti*, *hiki tauti*, *puna-tauti*, *poltet tauti*, *kelta-tauti*, *Ruusuu tauti*, *wesitauti*, *pyörätauti* ('pyörimis-tauti'), *ähky tauti*, *wesi-umpi*, *wäännet tauti*.

Nimityksessä *Täi-tauti* määriteosa kuvastaa olotilan aiheuttajaa, ja *rokko-tauti* on vakiintunut ilmaus tietyille tautityypille. *Rokkoa* pidetään alkuperältään deskriptiivisenä sanana, joka viittaa taudin aiheuttamiin rakkuloihin (NES s.v. *rokko*; SKES s.v. *rokko*).

Vanhemmassa kirjallisuudessa tavataan edellisten kaltaisia tapauksia. Haartmanin oppaassa (1759) mainitaan *hikitauti*, *punatauti*, *louckaus*, *ummettu*, *ajettäminen*, *poltetut haavat*, *paleltuneet haavat* ja *lijka*. *Variarum rerum vocabulassa* (1644) puolestaan mainitaan *wesitauti*, *wäänne* ja *pyörätauti*.

Nimitys on kirjoitettu erikseen tapauksissa, joissa määriteosa on genetiivissä: *suonen weto, pään kipu, Mahan turpuminen, Mahan pöhötys, mahan ja suolten pure, mahan ja suolten wäänne, jalan ajettuminen, pernan hyppy ja wattan rikkominen. Pernal hyppylle annetaan ruotsinnos stäkran*. Kyseessä on myrkyllisen kasvin syömisestä johtuva tila (SAOB s.v. *stäkra*). Haartmanilla (1759) on taudinimityksenä myös *sydemen hyppäminen* (vrt. Gananderin *pernan hyppy*).

6.2 Tilojen ja oireiden kuvaukset

Gananderin teoksessa on myös tautisanastoa, jolla aikakauden ymmärryksen mukaisesti tiettyinä tauteina pidettyjen tilojen sijasta käytetään jonkinlaista kuvailevaa ilmaisua. Esimerkiksi *tauti*-loppuisissa yhdyssanoissa verbikantaisena substantiivina määriteosa voi ilmaista myös taudin nopeaa leviämistä tai muuten vakavaa luonnetta, vaikka sanasta ei voi tarkasti päätellä, mistä taudista on kyse: *ampu-tauti, lenno-tauti, kulku tauti, loukkaus tauti*.

Verbi *lettyä* merkitsee 'sairastua äkillisesti tappavaan eläintautiin'. Vanhan kirjasuomen ajan kirjoittajista sen tuntee Gananderin lisäksi vain Juslenius sanakirjassaan (1745) (VKS s.v. *lettyä*). Murteissa verbiä käytetään Varsinais-Suomessa, Etelä-Pohjanmaalla, Satakunnassa ja Hämeessä eläimen sairastumisen merkityksessä (SMS s.v. *lettyä*). Verbi on johdettu *lentää*-verbin konsonanttivartaloisesta partisiipista *letty* 'lennetty', joka on leksikaalistunut siinä määrin, että voi toimia johdoksen kantana.

Monet Gananderin hakausekkeista eivät sisällä diagnostiikkaa, vaan niissä kuvataan tilannetta, jonka takia lukija on päättänyt hakea neuvoja. Esimerkiksi:

(27) *Mahan Turpuessa*

(28) *Rauta naulaan Astunnut*

(29) *Sääskiä Estää*

Oire voi käydä ilmi myös käytetystä verbistä. *Rykiä* esiintyy kirjakielessä ensimmäistä kertaa Jusleniuksella 1745 ja *ryskiä* Gananderilla 1788 (Jussila 1998 s.v. *rykiä, ryskiä*).

Tulehtumisesta tai loukkaantumisesta johtuvaa turpoamista tai paisumista merkitsevä verbin *ajettua* yhteydessä Ganander mainitsee aina, missä ruumiinosassa tapahtuvasta muutoksesta on kyse, kuten *kaula eli leuwwat ajettuvat*. Verbi *pöhöttyä* on johdettu *pöhö*-sanasta, ja kumpikin sana on ensi kerran mainittu kirjallisesti Gananderin teksteissä (Jussila 1998 s.v. *pöhö, pöhöttyä*).

Joissain tapauksissa tautia tai tilaa ilmaistaan kiteytyneellä verbiin liitettyllä substantiivi-ilmauksella: *olla ummella, olla lennoxisa, tulla lennoxiin, olla lamasa*. Sairauteen liittyvää asiaintilaa ilmaisevia verbikantaisia johdoksia ovat *loukkaus, ajettuminen, pyörtyminen, rykiminen* ja *nääntyminen*. *Ajettua, nääntyä* ja *rykiä* esiintyvät Tauti-Kirjassa myös verbeinä.

Adjektiivi *raattainen* 'märkivä, visvainen, rähmäinen' saattaa Gananderin arvion mukaan olla lukijalle vieras, sillä hän kuvaa adjektiivia täydennyksellä *wettä juokseva*. Tekstissä on tässä kohtaa nostettu esiin myös se, että kyse on silmiin kohdistuvasta

oireesta: *Wettä juoxewiin raattaisiin silmiin*. Vesikauhuun viittaa adjektiivi *hullu*: *Hullut Willi Koirat*. *Hullu* esiintyy kirjakielessä Agricolasta alkaen mutta vesikauhaisen merkityksessä ensimmäistä kertaa Ljungo Tuomaanpojalla 1601 (Jussila 1998; VKS s.v. *hullu*). Heikkokuntoista sikaa kuvataan *kryyniseksi* tai *kryyni-siaksi*. Murteissa *kryyni* viittaa tähin erityisesti yhdyssanassa *murheenkryyni* (SMS s.v. *murheenkryyni*). Heikkokuntoinen sika on usein tietenkin kärsinyt myös syöpäläisistä.

Joissain tapauksissa taas muodostetaan sanaliitto, jonka määriteosa on adjektiivi: *liikkuwa tauti*, *awoin haawa*, *wetelä watta*, *ajettuneet rauhaset*, *pakahtunut* (merkityksessä 'revennyt, haljennut, hajonnut [sisäisestä paineesta]; auennut', VKS s.v. *pakahtua*) *sorkka*.

NUT-partisiipit, jotka toimivat rakenteissa adjektiiveina ja kuvaavat eläimen tilaa, ovat *marttaunut* 'maho, hedelmätön' (VKS s.v. *marttauta*) *eläin* ja *sawistunut hewoinen*. *Marras*-sanan johdos *marttauta* esiintyy vanhassa kirjasuomessa vain *Eläinden Tauti-Kirjassa* (mt.).

Lapa-sanasta johdettu verbi *lapaantua* merkitsee ontumista (VKS s.v. *lapaantua*). Sitä ovat käyttäneet sekä Juslenius että Ganander, mutta se ei ole yleistynyt muiden kirjoittajien käyttöön. Ganander antaa suluisa ruotsinkielisen selityksen (*Bofallen*): *Kuin Hewonen on lapaantunut (Bofallen)* (Ganander 1788, 16). *Lapaantua* on kuitenkin laajasti käytössä murteissa merkityksessä 'hevosen (tai lehmän) lavan kipeytymisestä ja siitä johdettavasta ontumisesta: jäykistyä, kipeytyä, puutua' (SMS; VKS s.v. *lapaantua*).

Märehtiä-verbistä on johdettu adjektiivi *märehtimätön*, jolla luonnollisesti tarkoitetaan eläintä, jonka märehtiminen ei suju. Edellä mainittujen lisäksi on sekalainen joukko muita ilmaisuja, esimerkiksi *liika* ('kasvannainen'), *kalwo*, *kynsi eli häiwä Eläimen Silmässä*; *wika keuhkois*; *kääntää silmiään nurin*; *jalat heltyy*; *hampaat liikkuvat ja lensuwat* 'heiluvat' *trankista*; *Kuin Suoni on suljahtanut eli 'tai' katkennut*. Niissä ilmaistaan tyyppillisesti ongelma ja sen sijainti.

6.3 *Tauteja ja oireita aiheuttavat eläimet ja olennot*

Tutkimusaiheesta ei voi erottaa loisten tai muiden pienten kiusankappaleiden nimityksiä, sillä ne ovat monenlaisten oireiden aiheuttajina olennainen osa ajan tautikäsitystä (esim. *täitäuti*). Aineistossa tällaisia nimityksiä ovat *hydety* ('hyttynen'), *jouhi-mato*, *koi*, *mato*, *paarma*, *sääski*, *täi*, *waarnikas* ('täi'), *syöpäläinen*, *itikka*, *kärwäinen*, *munkkilainen* (mahdollisesti 'pistokärpänen'). Tarkalleen ottaen mainitut eläimennimitykset ovat pääosin nykyään kokonaisten ryhmien nimityksiä. Lajien erottelun tieteellinen täsmällisyys ei 1700-luvulla ollut nykyisellä tasolla. Erottelutarkkuus ei yleensä ole keskivertopuhujalle tarpeen, vaan perustason nimitykset riittävät. Jos tarvitaan täsmällisempää nimitystä, käytetään yleensä kompleksista sanastoa. Silloin edusosa ilmaisee, mistä eläimestä on kyse, ja määriteosan avulla tehdään ero muihin samantyyppisiin eläimiin. (Esim. Berlin 1992, 103–108; Häkkinen 2011, 15–19.)

Tauti-Kirjassa erotetaan hyteet ja sääsket eri eläimiksi. Lisävalaistusta tähänkin saa Gananderin sanakirjasta. Siellä *hytehet* mainitaan pienehköinä hyttsinä, joita kutsutaan myös *polttajaisiksi*. Erotuksena *sääsken* mainitaan olevan isokokoinen. Joka tapauksessa

kyse on verta imevistä, hyttysen kaltaisista eläimistä.

Nimitys *itikka* voi vanhassa kirjakielessä viitata sekä hyönteiseen että johonkin selkärangaiseen eläimeen (VKS s.v. *itikka*). Gananderin eläintautikirjassa on esimerkit kummastakin merkityksestä. Kirjan otsikossa oleva *itikka* viittaa hoidettavaan kotieläimeen:

- (30) Eläinden Tauti-Kirja, Josa Hewoisten, Lehmäin, Lammasten, ja muun pienen Karjan ja Rahwaan Irujamen ja **Itikkain** Taudit Ja Parannuxet, Lääkityxet ja Koti-Huusauxet. (Ganander 1788, 1.)

Toinen esimerkki viittaa kotieläintä piinaavaan hyönteiseen:

- (31) Jos Hewoinen eli muu Eläin tule madon pannuxi eli Kärmeeltä pistetyxi, eli muulta myrkylliseltä **itikalta** purruxi. (Ganander 1788, 16.)

Melkein kaikki muut selkärangattomien eläinten nimitykset ovat olleet kirjakielessä jo ennen Gananderia, eli ne lienevät olleet tunnettuja ja paljon käytettyjä sanoja. Nimityksiä ei ole juuri käsitelty lääketieteellisen erikoissanaston yhteydessä. Haartman (1759) kuitenkin mainitsee *madot* ja ilmaisun *olla täisiä*.

Hyönteisennimitys *munkkilainen* on edellä mainituista eläimennimityksistä ainoa, jonka Ganander on tuonut suomen kirjakieleen. Se ei kuitenkaan jäänyt elämään kirjakielessä muilla kirjoittajilla. *Suomen murteiden sanakirja* tuntee *munkkilaisen* uskomusolennon nimityksenä ja *munkin* punkin nimityksenä. Gananderin sanakirjassa *Nytt finskt Lexicon* sanan *munkkilainen* selitys kuitenkin on ”pieni pistävä kärpänen”, joten eläin on mahdollisesti pistokärpänen (VKS s.v. *munkkilainen*). Eläinten aiheuttamaan haittaan perustuvat Gananderin teoksessa myös ilmaisut *Käärmeen pisto*, *käärmeen pistos*, *käärmeen paneminen* ja *paarman sikiöt* (sieraimissa).

Uskomusolento *painajainen* sekä painajaisia aiheuttavan yliluonnollisen olennon nimitys *mara* mainitaan teoksessa voimakasta hikoilua merkitsevät *hikitaudin* aiheuttajina. Myös Haartman (1759) mainitsee *painajan*.

7 Yhteenveto

Christfried Gananderin *Eläinden Tauti-Kirja* on aikakauttaan hyvin edustava teos. Sen tarkoituksena on tarjota talonpojille hyödyllisiä ja käytännöllisiä ohjeita eläinten sairauksien hoitoon ja niiden hyvinvoinnista huolehtimiseen. Aikanaan ohjekirja edusti edistystä, sillä se esitti sairaudet luonnolliseen elämänkulkuun kuuluvina ja tarjosi hoidoksi loitsujen ja taikojen sijasta hyväksi koettuja rohtoja ja toimintatapoja. Tauti-Kirjan ohjeilla pyrittiin edistämään toiminnan tuottavuutta ja menestystä.

Jotta ohjeet tavoittaisivat kohderyhmänsä, kirjoittaja on joutunut pohtimaan, mil-laista sanastoa lukija ymmärtää ja miten häntä voisi tukea etsimänsä avun löytämisessä. Eläinlääketieteen sanastoa alettiin systemaattisesti kehittää vasta seuraavalla vuosisadalla, mutta ajan kirjoittajat pohjustivat tätä sanaston kehittelytyötä. Koska Ganander oli myös sanakirjantekijä, hänellä oli hyvät edellytykset esitellä käypiä ja laajasti ymmärrettäviä

ratkaisuja. Tässä artikkelissa on tarkasteltu muiden ajan kirjallisten lähteiden avulla, miten ymmärrettävää Gananderin sanasto oli talonpojille.

Tauti-Kirjaa kirjoittaessaan Ganander on hyödyntänyt nimeltä mainitsemiaan ruotsinkielisiä lähteitä mutta rakentanut niistä uuden teoksen. Sisällöllisen rakentumisen haasteena on ollut se, että eri eläimillä on osin samoja, osin taas lajilleen tyypillisiä sairauksia ja vaivoja, mikä kokonaisuuden tarkastelussa näkyy paikoin epäloogisena siirtylynä aiheesta toiseen. Pääosa teoksesta kuitenkin etenee eläinlajeittain. Teoksessa ei ole sisällysluetteloa, mutta se sisältää yksityiskohtaisen hakemiston, jossa on viitteitä kaikkiin kirjan lukuihin ja useimpiin käsiteltäviin aiheisiin. Hakulauseiden avainsanoina on paitsi taudinnimityksiä, myös oireiden, aiheuttajien, eläinlajien ja ruumiinosien nimityksiä. Myös hakemiston malli on peräisin ruotsinkielisistä lähteistä.

Kirjan artikkelit eivät ole yhteismitallisia. Katsaus leipätekstiin osoittaa, että vaikka Ganander useissa tapauksissa auttaa lukijaa diagnoosin tekemisessä, hän siirtyy yleensä suoraan taudin nimityksestä käsittelemään sen lääkitystä tai hoitoa, mikä viittaa siihen, että hän pitää nimitystä yleisesti tunnettuna tai että hän vaihtoehtoisesti luottaa siihen, että esimerkiksi oiretta kuvaava, kyseiseen kohtaan johtava hakemistoviite, synonyymi tai lisätty ruotsinkielinen nimitys auttaa niitä, joille sairauden nimi ei ole tuttu. Toisaalta teksti sisältää myös yksityiskohtaisia oireiden kuvauksia ja jopa sairauden syitä koskevaa pohdintaa sekä yleisiä ohjeita eläinten terveyden edistämiseen.

Eläinten tautien ja tilojen nimeämisessä on noudatettu samantyyppisiä periaatteita kuin ihmisten sairastamien tautien tapauksessa. Monet diagnooseiksi sopivista nimityksistä ovat ihmisillä ja eläimillä samoja, ja ne ovat todistetusti esiintyneet kirjakielessä jo aikaisemmin esimerkiksi Haartmanin (1759) oppaassa. Gananderin Tauti-Kirjan kielessä on selvästi nähtävissä pyrkimys käyttää tuttua sanastoa.

Erikoisalojen terminologia koostuu suurelta osin substantiiveista, sillä substantiivit voivat asettua hierarkioiksi, jolloin ne saavat merkityksensä suhteessa toisiinsa. Tällaisesta käsitejärjestelmän hahmottumisesta on merkkejä myös Tauti-Kirjan substantiivinimityksissä, joissa yhdyssanan yleisluonteinen perusosa tai sanaliiton pääsana, tavallisesti *tauti*, saa määritteekseen oiretta, ruumiinosaa tai leviämistapaa ilmaisevan määriteosan tai attribuutin. Näin ylempään tason käsite jakautuu alemmalla tasolla moneksi.

Tutkimuksemme valossa voidaan sanoa, että Ganander on tekijänä ja kompilaattorina pyrkinyt eri keinoin ottamaan huomioon kirjan käytettävyyden, käyttötarkoituksen ja lukijoiden lähtökohdat. Tämä näkyy sekä teoksen rakenteessa, hakemistossa että käytetyssä sanastossa.

Lähteet

Aineslähde

GANANDER, CHRISTFRID 1788: *Eläinden Tauti-Kirja*. Wasasa pränd. Saatavissa http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/ganander/gan1788b_rdf.xml [viitattu 27.2.2023].

Kirjallisuus

- BERLIN, BRENT 1992: *Ethnobiological Classification. Principles of Categorization of Plants and Animals in Traditional Societies*. Princeton University Press, New Jersey. <https://doi.org/10.1515/9781400862597>
- BRUNO, GEORG FREDRIK 1762: *Den kloka och husaktiga gumman, hwilken, igenom egen och andras förfarenhet, upptäcker hwarjehanda nyttiga och nödiga hus-curer, så wäl för människor som kreatur, jämte hwad eljest nödwändigt och nyttigt pröfwat at weta, uti et hushåll, : så i städerna, som på landet*. =Anon.= Stockholm, tryckt på direct. Lars Salvii kästnad. Saatavissa <http://runeberg.org/klokagumma> [viitattu 27.2.2023].
- BRÖMS, PEHR 1767: *Den Sluga och Förståndiga Gubben, som lärar de oförfarna både i städerna och på landet, at igenom hwarjehanda Hus-Curer, hela och bota mångfaldiga Sjukdomar, så wäl hos människor, som Fänad*. Stockholm, tryckt på direct. Lars Salvii kästnad. Saatavissa <http://runeberg.org/sluga-gubbe> [viitattu 27.2.2023].
- ELSAYED, DUHA – NUMMILA, KIRSI-MARIA – SALMI, HEIDI – UUSITALO, HARRI 2018: Finaalirakenteen suomenkielisissä teksteissä 1500-luvulta nykysuomeen. *Sananjalka* 60, 28–48. <https://doi.org/10.30673/sja.69873>
- ELSAYED, DUHA – SALMI, HEIDI – UUSITALO, HARRI 2022: A-infinitiivin translatiivi Mikael Agricolan teksteissä. *Sananjalka* 64, 26–46. <https://doi.org/10.30673/sja.107377>
- ELSAYED, DUHA – TOROPAINEN, TANJA 2020: Tekijyys Ruotsin vallan aikaisessa suomenkielisessä kirjallisuudessa. *Sananjalka* 62, 156–175. <https://doi.org/10.30673/sja.91088>
- FETTERS, LINDA K. 2014: *Handbook of indexing techniques: a guide for beginning indexers*. Information Today, Medford, New Jersey.
- GANANDER, CHRISTFRID 1997 [1787]: *Nytt Finskt Lexicon*. Alkuperäisestä käsikirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toimittanut LIISA NUUTINEN. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- 1788: *Maan-Miehen Huone- ja Koti-Apteekki*. Wasasa pränd. Saatavissa http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/ganander/gan1788a_rdf.xml [viitattu 27.2.2023].
- 1995 [1789]: *Mythologia Fennica*. Suomennettu painos. Toimittanut JUHA PENTIKÄINEN. Tampereen Tekstifilmi Ky, Tampere.
- HORMIA, OSMO 1961: *Gananderin sanakirjan lähteet*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- HULDÉN, LENA 2008: *Kuusijalkainen vihollinen. Niveljalkaisten vaikutus länsimaiseen sodankäyntiin*. Suomentanut Marketta Klinge. Schildts, Helsinki.
- HÄKKINEN, KAISA 1988: *Ordböcker med finska och svenska från Schroderus till Karlsson*. MAUNO KOSKI, EEVA LÄHDEMÄKI ja KAISA HÄKKINEN (toim.): *Fennistica festiva in honorem Göran Karlsson septuagenarii*, 21–36. Åbo Akademis förlag, Åbo.
- 1994: *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia*. WSOY, Porvoo.
- 2003: Kristfrid Ganander etymologina ja leksikografina. JUHA PENTIKÄINEN (toim.): *Kristfrid Ganander: Mythologia Fennica*, 162–181. Recallmed, Klaukkala.
- 2005: Vanhat suomalaiset taudinnimet. *Duodecim* 121 (9), 993–997. Saatavissa <https://www.duodecimlehti.fi/duo94970> [viitattu 27.2.2023].
- 2007a: Monikielinen suomalaisuus Porthanin aikana. H. K. RIIKONEN, URPO KOVALA, PEKKA KUJAMÄKI ja OUTI PALOPOSKI (toim.): *Suomennoskirjallisuuden historia I*, 82–89. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- HÄKKINEN, KAISA 2007b: Taudit ja tautien nimet Mikael Agricolan teoksissa. *Kielikello* 4. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. Saatavissa <https://www.kielikello.fi/-/taudit-ja-tautien-nimet-mikael-agricolan-teoksissa> [viitattu 27.2.2023].
- 2007c: Agricolan eläintarha. *Sananjalka* 49, 7–21. <https://doi.org/10.30673/sja.86671>
- 2011: *Linnun nimi*. Teos, Helsinki.
- ISO 704:2022: *Terminology work – Principles and methods*. Forth Edition. International Organization for Standardization, Geneva.
- ITKONEN-KAILA, MARJA 1992: ”Ja Jerusalem pite tallattaman Pacanoilda”. Ablatiiviagentti ja sen perilli-

- set Agricolasta uuteen raamatunsuomennokseen. *Virittäjä* 96 (2–3), 137–164. Saatavissa <https://journal.fi/virittaja/article/view/38514> [viitattu 27.2.2023].
- JUSSILA, RAIMO 1998: *Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- KAJAVA, YRJÖ 1928: Suomenkielisen lääketieteellisen oppisanaston kehittämispyrkimyksistä ennen Duodecim-seuran perustamista. *Duodecim* 6, 449–475. Saatavissa <https://www.duodecimlehti.fi/lehti/1928/6> [viitattu 27.2.2023].
- KLATT, CARL-HEINZ 1991: Christfrid Ganander: Eläinten Tauti = Kirja, Josa Hewoisten, Lehmäin, Lamasten, ja muun pienen Karjan ja Rahwaan, Irujamen ja Itikkain Taudit Löytään – ensimmäinen suomenkielinen eläinlääkintäkirja. *Hippokrates. Suomen Lääketieteen Historian Seuran vuosikirja*, 37–51. Suomen Lääketieteen Historian Seura, Helsinki.
- KOIVUSALO, ESKO 1975: Lääketieteen suomen kieli aatteiden ja asenteiden muokkauksessa 1800-luvulla. *Duodecim* 91, 8–22.
- LAINÉ, PÄIVI 2007: *Suomi tiellä sivistyskieleksi. Suomenkielisen maantieteen sanaston kehittyminen ja kehittäminen 1800-luvulla*. Turun yliopisto, Turku.
- LAINÉ, TUIJA 2017: *Aapisen ja katekismuksen tavaamisesta itsenäiseen lukemiseen. Rahvaan lukukulttuurin kehitys varhaismodernina aikana*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki
- LEINO, PENTTI 2005: Kun tarkoitus häviää – finaalisesta infinitiivistä temporaaliseksi. ILONA HERLIN ja LAURA VISAPÄÄ (toim.): *Elävä kielioppi*, 194–230. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1021. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- LÄNSIMÄKI, MAIJA 1995: Vatturi ja amputauti: 1700-luvun eläinlääkintää. MAIJA LÄNSIMÄKI (toim.): *Sana kiertää. Kirjoituksia suomen kielestä*, 207–211. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- MULVANY, NANCY C. 2005: *Indexing Books*. Second Edition. The University of Chicago Press, Chicago – London. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226550176.001.0001>
- NES = HÄKKINEN, KAISA 2004: *Nyky-suomen etymologinen sanakirja*. WSOY, Porvoo.
- NUMMILA, KIRSI-MARIA 2008: Kurkunkuristaja, jäsenkolottaja ja rinnanpistäjä – eräiden eläviksi olennoiksi käsitettyjen tautien nimityksistä suomen kielessä. *Sananjalka* 50, 38–72. <https://doi.org/10.30673/sja.86680>
- NUMMILA, KIRSI-MARIA – OJUTKANGAS, KRISTA 2013: Pyytämättä ja yllätyksenä: paratagmakonstruktio 1500–1800-luvun kirjasuomessa. *Sananjalka* 55, 73–99. <https://doi.org/10.30673/sja.86722>
- PAANANEN, JENNY 2017: Kuinka lääkärit selittävät asiantuntijainformaatiota? Selittäminen vuorovaikutuksellisenä, kielellisenä ja kehollisena toimintana monikulttuurisilla vastaanotoilla. *Puhe ja kieli* 37 (3), 119–144. <https://doi.org/10.23997/pk.66755>
- PALMEN, A. J. 1935: Poinintoja lääketieteellisen suomenkielen käytön historiasta. *Duodecim* 1, 1–14.
- PELTOKORPI, PAULIINA 2002: *Kirjasuomen vanhoja taudinimiä ja kansanuskomuksia niiden taustalla*. Pro gradu -tutkielma, Turun yliopisto, Turku.
- PITKÄNEN, KAARINA 2008: *Suomi kasvitieteen kieleksi. Elias Lönnrot termistön kehittäjänä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- PITKÄNEN-HEIKKILÄ, KAARINA 2018: Ovanko vain substantiivit termejä? Hakusanan valinnasta termityössä. *Sananjalka* 60, 162–183. <https://doi.org/10.30673/sja.69977>
- RAPOLA, MARTTI 1935: Hartikka Speitzin vuorityö-asetusten suomennos. *Virittäjä* 39, 344–353.
- SAOB = *Svenska Akademiens Ordbok*. Svenska Akademien, Stockholm. Saatavissa <http://www.saob.se> [viitattu 27.2.2023].
- SES = *Suomen etymologian sanakirja*. Kotimaisten kielten keskus. Saatavissa <https://kaino.kotus.fi/suomenetymologiansanakirja/> [viitattu 27.2.2023].
- SKES = *Suomen kielen etymologinen sanakirja* 1974–1981. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- SMS = *Suomen murteiden sanakirja*. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 30. Saatavissa <https://kaino.kotus.fi/sms/> [viitattu 1.2.2024].
- Tieteen termipankki*. Saatavissa <https://tieteentermipankki.fi/wiki/Termipankki:Etusivu>. [viitattu 27.2.2023].
- UUSIKOSKI, RISTO 2011: Hyvä hakemisto on huomaamaton. *Kielikello* 4/2011. Saatavissa <https://www.kielikello.fi/>

- kielikello.fi/-/hyva-hakemisto-on-huomaamaton [viitattu 27.2.2023].
- UUSITALO, HARRI 2019: *Tausta, tekijä ja kieli. Filologinen tutkimus Aitolahden koodeksin lainsuomennoksesta*. Turun yliopisto, Turku. Saatavissa <https://www.utupub.fi/handle/10024/147258> [viitattu 27.2.2023].
- 2020: Pukin suvun muistivihko – talonpoikien kirjoituksia 1600–1800-luvuilta. *Sananjalka* 62, 291–304. <https://doi.org/10.30673/sja.91127>
- VKS = *Vanhan kirjasuomen sanakirja*. Kotimaisten kielten keskus. Saatavissa <https://kaino.kotus.fi/vks/> [viitattu 27.2.2023].
- VUORI, HANNU 1979: *Lääketieteen historia – sosiaalhistoriallinen näkökulma*. Gummerus, Jyväskylä.
- VUORINEN, HEIKKI S. 1999: Suomalainen tautinimistö ennen bakteriologista vallankumousta. *Hippokraties. Suomen Lääketieteen Historian Seuran vuosikirja*, 33–61. Suomen Lääketieteen Historian Seura, Helsinki.
- VUORINEN, HEIKKI S. 2002: *Tautinen historia*. Vastapaino, Tampere.

HARRI UUSITALO, HEIDI SALMI and DUHA ELSAYED: Christfried Ganander as a nonfiction writer: Names and descriptions of diseases, conditions and pathogens, and the conveyance of information in Eläinden Tauti-Kirja

Christfrid Ganander's (1741–1790) *Eläinden Tauti-Kirja* (1788; 'Book on animal diseases') is a Finnish manual for animal breeders. It was influenced by the ideals of the enlightenment era: benefit and progress, which, in this context, meant resolving animals' health problems using medicines and well-tried practices. The book used Swedish manuals as exemplars, and most of its parts were translations.

Systematic work to develop Finnish terminology for medicine began in the 19th century following this publication. However, when writing a manual for the common people, Ganander needed to evaluate their linguistic competence and general knowledge. In this article, based on *Eläinden Tauti-Kirja* itself and other written sources of the time, we investigated how accessible the book's advice to the target group probably was.

There is no table of contents in *Eläinden Tauti-Kirja*, but the alphabetically ordered index leads readers to where they need to go. Ganander's index covers every entry of the book, and one can reach most of them through more than one search term or phrase. The words in the initial position of a search phrase refer to a disease (diagnosis), a body part, an animal species or a pathogen.

Eläinden Tauti-Kirja covers various animal species and strives to diversely describe their health issues. These two dimensions challenge the logical structure of the book. The entries are not commensurate: while Ganander sometimes assists readers in analysing symptoms, they sometimes also go straight from diagnosis to treatment, which suggests his belief that the readers were familiar with the words based on everyday language. To ensure understanding, synonyms and Swedish translations were sometimes added for clarification.

Many of the names of diseases, conditions, symptoms, and pathogens gathered from the index and the body of the work are used for both humans and animals. Our evidence shows that they had been used in literary Finnish prior to Ganander.

Harri Uusitalo

htuusi@utu.fi

Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitos, Turun yliopisto

Heidi Salmi

hemame@utu.fi

Suomen kieli ja suomalais-ugrilainen kielentutkimus, Turun yliopisto

Duha Elsayed

duha.elsayed@utu.fi

Suomen kieli ja suomalais-ugrilainen kielentutkimus, Turun yliopisto